

KRZYSZTOF KROSNY

Uniwersytet Śląski

<https://orcid.org/0000-0002-0673-3219>

Wzajemne przenikanie się dialektyki historii Żydów Szymona Dubnowa i dialektyki rewolucji Nikołaja Bierdiajewa

The intertwining of the dialectic of Jewish history by Simon Dubnow
and the dialectic of revolution by Nikolai Berdyaev

Abstract: The article attempts to combine the dialectics of Simon Dubnow, one of the founders of the modern historiography of the Jewish nation, with the dialectics of the revolution by the Russian philosopher Nikolai Berdyaev. It presents the way the community, and then the Jewish nation underwent from aversion through emancipation and assimilation to hatred that led to the Holocaust. The juxtaposition of the two dialectics allows us to look at the common history of Judaism and Christianity through the prism of a representative of the Jewish minority — Dubnow, and the Christian majority, one of the founders of the religious renaissance during Stalinism — Berdyaev.

Keywords: dialectics, Dubnow, Berdyaev, Jews, Judaism, Christianity

Взаимопроникновение диалектики истории евреев Семена Дубнова
и диалектики революции Николая Бердяева

Резюме: Статья представляет собою попытку совместить диалектику Семена Дубнова, одного из основоположников современной историографии еврейского народа, с диалектикой революции русского философа Николая Бердяева. Автор описывает путь, пройденный еврейской общиной, а затем и еврейским народом, от неприятия через эмансипацию и ассимиляцию до ненависти, которая привела к Холокосту. Сопоставление обеих диалектик позволяет взглянуть на общую историю иудаизма и христианства с точки зрения представителя еврейского меньшинства — Семена Дубнова и христианского большинства, одного из основоположников религиозного возрождения в период сталинизма — Николая Бердяева.

Ключевые слова: диалектика, Дубнов, Бердяев, евреи, иудаизм, христианство

Wstęp

Tematem niniejszych rozważań jest próba połączenia w historii narodu żydowskiego dwóch dialektyk. Pierwszą jest dialektyka

Szymona Dubnowa przedstawiająca wzajemne relacje wspólnoty żydowskiej¹ z chrześcijanami. Drugą, dialektyka Nikołaja Bierdiajewa, która opisuje proces, jaki zachodzi w historii rewolucji — przed jej wybuchem, w trakcie rewolucji i po jej zakończeniu. Autor stawia przed sobą dwa cele: po pierwsze, próbę uzyskania odpowiedzi na pytanie dotyczące jakże aktualnego w dzisiejszych czasach problemu — do czego może doprowadzić (zdawałoby się „tylko”) niechęć do wyznawcy innej religii. W okresie antyjudaizmu była to niechęć chrześcijan do wspólnoty możeszowej, dzisiaj, po tak tragicznym wydarzeniu, jakim był Holokaust, możemy zaobserwować niechęć na przykład chrześcijan do muzułmanów. Po wtóre, przypomnienie postaci Dubnowa, którego propozycja autonomicznego współistnienia różnych ekumen wyznaniowych i narodowych, po urzeczywistnieniu się idei syjonizmu, została nieco zapomniana.

Izolacja

Dla autora pracy *Письма о старом и новом еврействе* Szymona Dubnowa sformułowania „teza”, „antyteza” i „synteza” nie są tożsame z dialektyczną triadą Geорга Hegla, dla którego to określenia rozwoju procesu dialektycznego były metodą formalno-logiczną. Dubnow widzi w dialektyce głęboki proces łączenia części, rozłożonych w historii, rozproszonej w różnych stadiach rozwoju myśli i uczuć. Cała dialektyka tworzy zamknięty kołobieg rozwoju, a każdemu okresowi, „tezie”, „antytezie” i „syntezie” nie odpowiada abstrakcyjne wyobrażenie, ale żywa siła idei².

Według dialektyki Bierdiajewa każda rewolucja w początkowym okresie jest zacia i manifestuje hasła wolności. Jednakże strach przed kontrewolucją powoduje, że jej wewnętrzna dialektyka prowadzi do zamiany wolności na terror, który osiąga apogeum z chwilą całkowitego jej sukcesu³. Relacja zwycięzcy i zwyciężonego ma charakter paradoksalny. Zwycięzcy traktują zwyciężonych

¹ Wyróżniamy dwie wspólnoty żydowskie: Żydów jako ekumenę religijną i Żydów jako wspólnotę narodową. Różnica ta w dzisiejszych czasach urzeczywistnia się w sporze pomiędzy polską prawicą a wspólnotą starozakonną w USA, która doprowadziła do uchwalenia w Kongresie USA ustawy o zwrocie bezspadkowego mienia pożydowskiego w Polsce, znanej jako Ustawa 447. Ekumena judaistyczna mieszkająca w USA, domagając się zwrotu mienia, postrzega swego członka jako Żyda — członka wspólnoty narodowej. Z kolei Polska, mówiąc o Polakach wyznania możeszowego, definiuje przedmiotową wspólnotę jako Żydów — członków ekumeny religijnej.

² С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе (1897–1907)*, Типография Т-ва «Общественная польза», С.-Петербургъ 1907, s. 74–75.

³ Zob. M. Bierdiajew, *Niewola i wolność człowieka. Zarys filozofii personalistycznej*, przeł. H. Paprocki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2003, s. 141.

jak niewolników, zaś *de facto* to oni stają się niewolnikami, tracą możliwość właściwego postrzegania rzeczywistości⁴. Szczególnej przemianie podlegają przywódcy zwycięskiej rewolucji. Przed sukcesem rewolucji liderzy, którzy ją zapoczątkowali, wydawali się osobami w pełni wierzącymi w jej hasła, gotowymi do poniesienia najwyższej ofiary. Natomiast w czasie jej zwycięstwa ich postępowanie przybiera formy gorsze niż *ancien régime*, dezaktualizują hasło „wolność”, a urzeczywistniają terror⁵. Tragedią rewolucji jest niemożność wypełnienia posłannictwa przywódców, które nakazuje powołanie do życia nowego człowieka. Skutkiem jej jest natomiast powstawanie nowego człowieka, budowanie nowego społeczeństwa. Dlatego rewolucji nie niszczy nowy człowiek, ale stary Adam. Przybiera on tylko w końcu rewolucji nowe odzienie, by dokonać rewolucji i kontrrewolucji. W ten sposób nie dokonuje on przewyższenia niewoli, zmienia tylko jej postać⁶. Stąd wniosek: „jest iluzją, że rewolucja zrywa ze ‘starym’, ona jedynie pojawia się w nowych szatach. Dawna niewola zmienia szaty, dawna nierówność przekształca się w nową nierówność”⁷.

Sceptyczna ocena rewolucji nie doprowadza Bierdiajewa do zakwestionowania samej istoty rewolucji. Chcąc do niej dotrzeć, sięga on do teorii głoszonej przez dawnych mistyków niemieckich o narodzinach Boga. Za największego z nich uważa się Jakuba Böhme, który głosił ideę o nicości, która jest większa niż Bóg — *Ungrund*⁸. Również Mistrz Eckhart nauczał boskości, która przewyższa samego Boga⁹. Jak pisze Bierdiajew:

Boskie światło rozpala się w bezdennej ciemności. Owa ciemna otchłań nie może być nawet nazwana bytem, znajduje się ona poniżej wszelkiego bytu. Nie mają do niej zastosowania żadne kategorie, żadne określenia. Owo pierwotne, w wieczności rozbłyskujące światło jest światłem teogonicznego procesu Boskich narodzin. Jednak procesu teogonicznego nie należy rozumieć poprzez analogię do ewolucji, dokonującej się w tym świecie¹⁰.

Niemożność rozwiązania występujących antynomii i nieprzewycięzalnych sprzeczności spowodowana jest ograniczeniem

⁴ Zob. tamże.

⁵ Zob. tamże.

⁶ Zob. tamże, s. 144.

⁷ Tamże, s. 142.

⁸ Zob. M. Bierdiajew, *List drugi — O religijno-ontologicznych podstawach społeczeństwa*, w: tegoż, *Filozofia nierówności. Listy do nieprzyjaciół. Rzecz o filozofii społecznej*, przeł. J. Chmielewski, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2006 s. 34. Zob. też. J. Böhme, *Sześć punktów teozoficznych*, przeł. Ś.F. Nowicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.

⁹ Zob. M. Bierdiajew, *List drugi — O religijno-ontologicznych podstawach społeczeństwa...*, s. 34.

¹⁰ Tamże.

ludzkiego rozumu. Według Bierdiajewa w rzeczywistości urzeczywistnia się to, co dzieje się poza czasem¹¹. Dlatego w antropologicznym i kosmologicznym toku nadciągająca ciemność, która przybiera formę chaosu, może zostać przewycięzona. W ten sposób dokonuje się zachowanie ikony człowieka i kosmosu, co pozwala na dalsze dzieło Bożej twórczości, a tym samym Bożego przewyciężenia ciemności¹². Dla autora *Listu...* „rodzenie światła w ciemności, przejście od chaosu do kosmosu oznacza powstanie nierówności bytu w równości niebytu”¹³. Podobne zjawiska możemy zaobserwować w społeczeństwie, w którym znajduje się tajemnica i zasada ciemności. Według Bierdiajewa mające miejsce w historii ludzkości najazdy barbarzyńców zewnętrznych i wewnętrznych są napływem ciemności. Dlatego w substancji ludzkiej urzeczywistnia się chaos, zaś społeczny kosmos jest budowany z tytanicznym wysiłkiem i chroniony¹⁴. Bierdiajew wyciąga stąd wniosek, że „w masie, w tłumie zawsze istnieje ciemna otchłań. Rewolucje, tak jak najazdy barbarzyńców, zawsze stanowiły wylew owej chaotycznej ciemności. I barbarzyńcy, i rewolucje są potrzebne niedołętniejącemu światu”¹⁵.

Szymon Dubnow określa mianem izolacji okres historii narodu żydowskiego, który jest pierwszym etapem (początkiem) kołobieg — jego tezą. Rozpoczyna się w roku 1492, w którym po zjednoczeniu Hiszpanii królowa Izabella Kastyljska i król Ferdynand Aragoński, jako wotum wdzięczności złożone Bogu za wewnętrzne zjednoczenie kraju, wypędzili Żydów z ich państwa¹⁶, co doprowadziło do upadku kultury Żydów sefardyjskich i przeniesienia centrum życia kulturowego do Żydów aszkenazyjskich w Niemczech¹⁷. Okres ten charakteryzuje się niechęcią wobec ekumeny starotestamentowej, która swe podłoże ma w religii, i dlatego nazywany jest antyjudajzmem.

¹¹ Zob. tamże.

¹² Zob. tamże, s. 34–35.

¹³ Tamże, s. 35.

¹⁴ Zob. tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Jak zauważa F. Battenberg było to pierwsze wypędzenie, które odbyło się pod hasłem „czystości krwi”. F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, przeł. A. Soróbkka, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2008, s. 123.

¹⁷ Po upadku w roku 135 powstania Szymona bar Kochby, gdy wypędzono Żydów z Jerozolimy, społeczność Izraelitów przeniosła swe życie kulturowe najpierw do Babilonii w V–XI wieku, następnie do Hiszpanii w XI–XV wieku, potem do Niemiec i wreszcie do Polski. Szymon Dubnow przewidywał, że po emigracji około miliona Żydów do Ameryki, która przypadała na lata 1881–1901 i była wywołana pogromami Żydów w Rosji, centrum kulturowe przeniesie się wraz z emigracją. С.М. Дубновъ, *Лисьма о старомъ и новомъ евреїстве...*, s. 100–101.

W każdym z tych centrów kultury Żydzi powołują do życia autonomiczne organizacje, których celem jest regulowanie życia społecznego i kulturowego. Przykładem autonomicznych organizacji jest powstały w Polsce system *Waad*¹⁸. Jak wskazuje Dubnow, dla narodu pozbawionego zewnętrznego atrybutu, jakim jest państwo, autonomiczne organizacje stają się substytutem państwa¹⁹.

Ważnymi postaciami, które przyczyniły się do powstania idei antyjudajizmu, byli św. Augustyn i św. Tomasz. Ten pierwszy wprowadził do życia Kościoła ideę, według której rozproszenie Żydów jest karą Boską za ukrzyżowanie Chrystusa. Jednak, co najważniejsze, a często w potocznym rozumieniu zostaje zafałszowane, zakazywał on zabijania Żydów po to, aby mogli odbywać karę. Równocześnie życie Żydów w diasporze miało dostarczać dowodów na to, że Bóg opuścił swój naród wybrany ze Starego Testamentu, a wybrał nowy — Chrześcijan. Prowadziło to do sytuacji, w której

dla chrześcijan w każdym reprezentancie narodu przeklętego kryje się członek narodu wybranego, którego nieszczęście jest kościołowi konieczne o tyle, że stanowi „żywy dowód chrześcijańskiej prawdy”. Tak pojmowanego Żyda „chrześcijanin nie powinien unicestwiać, by nie zatracić tym samym wiedzy o boskiej prawdzie”²⁰.

Święty Tomasz, nawiązując do nauki św. Augustyna, również głosił konieczność zachowania społeczności żydowskiej, zakazując tym samym jej przymusowej konwersji. Nowością w jego koncepcji było uznanie, że Żydzi pozostaną wiecznymi niewolnikami panujących władców. Skutkiem tego było przejmowanie majątków żydowskich, jeżeli ich właścicielom pozostawiono środki niezbędne do utrzymania.

Spójność żydowską oddzielało od chrześcijan podwójne getto. Pierwszym było ich własne getto duchowe, drugim z kolei fizyczne getto chrześcijan. W roku 1215, w czasie obrad IV Soboru Laterańskiego, przyjęto prawa nakazujące społeczności żydowskiej wyróżnianie się od społeczności chrześcijańskiej poprzez ubiór i miejsce zamieszkania. W rezultacie nastąpiło odgraniczenie/odosobnienie społeczności żydowskiej w wymiarze narodowym, duchowym i egzystencjalnym. Doprowadziło to do odseparowania jej od otaczającej ich społeczności

¹⁸ Zob. tamże, s. 9.

¹⁹ Zob. tamże, s. 76.

²⁰ H. Arendt, W.H. Auden, *Drut kolczasty*, przeł. P. Nowak, Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, Warszawa 2011, s. 79. Arendt powołuje się na papieża Innocentego III.

i odwrotnie. Żydzi zadowolili się życiem we własnej wspólnocie, własnymi prawami, synagogą i szkołą, a ich dorobek umysłowy i literacki w pełni zaspokajał potrzeby duchowe²¹. Izolacja zrodziła strach przed obcym, nieznanym, co miało swoje konsekwencje. Bierdiajew punktuje:

[...] człowiek ogarnięty strachem zawsze zaczyna prześladować. Człowiek ogarnięty manią prześladowczą jest niebezpieczny, zawsze można spodziewać się po nim prześladowań. Nie ma nikogo gorszego od człowieka opętanego przez strach, który wszędzie postrzega niebezpieczeństwa, spiski i zamachy. Właśnie ludzie opętani przez strach, który może być zwierzęcy i mistyczny, tworzą sądy inkwizycyjne, tortury, palą na stosach, ścinają na gilotynach i rozstrzelują niezliczoną ilość ludzi. Prześladowania, tortury i egzekucje heretyków były również wywołane przez strach. Strach przed złem i przed złym (to znaczy uważanymi za złych z punktu widzenia określonej ideologii) jest jedną z największych tragedii w życiu jednostki i całych społeczeństw. Ten strach deprawuje naturę ludzką, deprawuje sumienie i często przekształca człowieka w dzikie zwierzę²².

Równocześnie człowiek taki redukuje świat do dwóch przeciwstawnych, wrogich sobie podmiotów. Świat jego przeciwników, gdyż tylko tak jest w stanie postrzegać „nie-Ja”, wydaje się kumulatywny i uniwersalny, nie ma w nim miejsca na „Ja” — „nie-Ja” — „Ty” — „My”, jest wyłącznie „nie-Ja”, składające się z wielu różnych światów²³.

Żydów zaczęto oskarżać o mordy rytualne, których mieli dopuszczać się wobec chrześcijańskich dzieci. Celem tych mordów była rzekoma chęć umęczenia chrześcijańskiego dziecka, a następnie ukrzyżowanie go na wzór Chrystusa. Podczas tych mordów miano jakoby również pozyskiwać chrześcijańską krew²⁴. Pierwsze oskarżenie o mord rytualny miało miejsce w Norwicz w roku 1144. Ostatni proces w tej sprawie odbył się w Rosji w roku 1911. W roku 1946 w Polsce doszło do ostatniego pogromu, którego podłożem było podejrzenie o dokonanie mordu rytualnego.

Na soborze laterańskim w roku 1215 przyjęto dogmat o transsubstancjacji, który przyczynił się do oskarżania społeczności żydowskiej o profanację hostii. Warto zauważyć, że pierwsze zarzuty

²¹ Zob. С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 75–76.

²² M. Bierdiajew, *Niewola...*, s. 139–140.

²³ Zob. tamże, s. 140.

²⁴ Oskarżenia Żydów o dokonywanie mordów rytualnych wynikały z niewłaściwego rozumienia święta Purim, obchodzonego od czasów późnej starożytności. Symbolizowało ono uwolnienie Izraelczyków od prześladowań, które miały miejsce podczas rządów ministra Hamana. Od tego wydarzenia rozwinął się zwyczaj palenia drewnianej kukły, z którą go utożsamiano. Płonąca drewniana postać niekiedy kształtem przypominała krzyż. Zob. F. Battenberd, *Żydzi w Europie...*, s. 73.

wysunięto już w roku 1150. Żydów piętnowano również za rzekome tajne porozumienia z trędowatymi, których celem miało jakoby być zatrucie studni prowadzące do zagłady chrześcijan. Pierwsze oskarżenie miało miejsce w Akwitanii w roku 1321. Za szerszenie się w Europie „czarnej śmierci” także winiono członków społeczności żydowskiej. W okresie tym antyjudajzmowi nie podlegali tylko przedstawiciele narodu żydowskiego, ale również i cała ich kultura. Już w roku 1242 w Paryżu dokonano spalenia wozów wypełnionych pismami hebrajskimi. W roku 1434 dekret soborowy z Bazylei nakazywał Żydom i innym niewiernym uczestnictwo w naukach wygłaszanych przez chrześcijańskich misjonarzy.

Dubnow wyróżnia dwa sposoby izolacji otoczenia chrześcijańskiego od społeczności żydowskiej, uzależnione od historii narodu żydowskiego na danym terytorium. W Europie Zachodniej Żydzi byli narodem historycznym, ale nie w rozumieniu Hegla, lecz ze względu na długość okresu zamieszkiwania. Pierwsze swoje kolonie w Rzymie i w przymorskich terytoriach Italii założyli w czasie Drugiej Świątyni²⁵. Od roku 1278 w Anglii rozpoczęto proces wypędzania Żydów z różnych części Europy. Przyczyniły się one do powstania obrazu Żyda „wiecznego tułacza”²⁶. We Francji wypędzenie społeczności żydowskiej powiązano z umorzeniem długów chrześcijan, które zaciągnęli u przedstawicieli społeczności judaistycznej.

Inną formę izolowania się od społeczności żydowskiej przyjęto na terenach przyszłego Imperium Rosyjskiego. Z uwagi na fakt, że Żydzi nie zamieszkiwali tu tak licznie i długo jak w Europie Zachodniej, izolacja polegała na niewpuszczaniu ich na własne terytorium. Pośrednim przykładem jest Polska, gdzie Żydzi również nie byli narodem historycznym. W wyniku ich wypędzeń z Zachodniej Europy władze I Rzeczypospolitej zezwoliły im na osiedlenie się na swoim terytorium²⁷.

Według Dubnowa błędem izolacji był fakt, że podporządkowywała ona religii zbyt wiele sfer życia, obejmowała bowiem nie tylko sprawy religijne, narodowe, ale także osobiste. Zasady

²⁵ Zob. С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 34.

²⁶ W języku rosyjskim mamy dwa wyrazy na określenie Żyda. Dla wskazania członka narodu, społeczności żydowskiej używamy jedynie określenie *еврей* [jewrię]. Drugie określenie, *жид* [zyd], ma wyłącznie pejoratywne znaczenie. O skali negatywnego obrazu Żydów, który powstał w czasie wypędzenia („tułaczki”), może świadczyć konsekwentne używanie przez Szymona Dubnowa w opisie tego okresu terminu *жид*. Zob np. С.М. Дубновъ, *Письма...*, s. 35–36.

²⁷ Zob. tamże, s. 37. Dubnow w ocenie skutków, jakie wywołała postawa władz Polski i Rosji, nie ustrzeża się przed popadnięciem w centrojudajizm. Utożsamia on rozwój Polski z zezwoleniem przez władców państwa na osiedlenie się Żydów na swoim terytorium. Żydzi, jako naród żyjący w diasporach, które są rozsiane w wielu krajach, wykorzystali swoje międzynarodowe wpływy i wprowadzili Polskę w powiązania międzynarodowe. W Rosji, w której obowiązywała polityka izolacji wobec Żydów, taki rozwój się nie dokonał i pozostała krajem zacofanym gospodarczo.

te krępowały nie tylko Żyda — wyznawcę judaizmu, ale również Żyda — członka społeczności²⁸.

Były również i dobre strony izolacji. Można do nich zaliczyć autonomię, która przyczyniła się do jednoczenia narodu, żyjącego we wrogim chrześcijańskim otoczeniu. Dzięki autonomii Żydzi przyzwyczajali się do społecznej dyscypliny, samorządności i aktywności. Autonomia była również czynnikiem sprzyjającym ucywilizowaniu społeczności żydowskiej, pozwalała poczuć się członkiem żywego narodowego organizmu, wytyczała wąski krąg duchowej i społecznej wspólnoty, który był wystarczający dla jej członków. Duże znaczenie miało tu też getto. Według Dubnowa to właśnie w nim Żydzi czuli się obywatelami we własnym duchowym państwie²⁹.

Benedykt Spinoza pisze: „Co się zaś tyczy tego, że utrzymali się przez tyle lat pomimo rozproszenia i braku państwa własnego, to nie ma co się dziwić, skoro tak oddzielali się od innych narodów, że zwrócili przeciw sobie nienawiść wszystkich [...] Że nienawiść narodów jest tym, co ich zachowuje, tego uczy doświadczenie”³⁰. Był to okres, w którym urzeczywistniła się niechęć uniwersalnego europejskiego „narodu” chrześcijańskiego do „narodu” judaistycznego³¹. Ale podkreślmy za Bierdiajewem

²⁸ Zob. tamże, s. 80.

²⁹ Zob. tamże, s. 76.

³⁰ B. Spinoza, *Traktat teologiczno-polityczny*, w: B. Spinoza, *Traktaty*, przeł. I. Helpert-Myślicki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2003, s. 124.

³¹ Shlomo Sand w przedmowie do polskiego wydania swojej pracy *Kiedy i jak wynaleziono naród żydowski*, pisze: „Żydzi, według mnie, nie są narodem; w rzeczywistości, w obecnym rozumieniu tego słowa. Naród to grupa ludzi mieszkająca na danym terytorium, gdzie rozwinęła się wspólna dla wszystkich kultura codzienna, począwszy od wspólnego języka po zwyczaje. Zatem można dziś mówić o narodzie francuskim, włoskim lub wietnamskim, lecz nie o żydowskim lub chrześcijańskim, pomimo wagi i znaczenia religijnych tradycji. Słowo ‘naród’ bywa też używane, zazwyczaj niesłusznie, w znaczeniu grupy ludzi wywodzących się ze wspólnych korzeni”. S. Sand, *Przedmowa do polskiego wydania*, w: S. Sand, *Kiedy i jak wynaleziono naród żydowski*, przeł. H. Zbonikowska-Bernatowicz, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2014, s. 14.

Cechami charakteryzującymi naród, które mają za zadanie po pierwsze, wyróżnić podgrupę z „ogółu”, a następnie zjednoczyć wyróżnioną podgrupę, są: ziemia, religia, kultura, język oraz etniczność; wymienia się również genetykę, którą między innymi wykorzystywali naziści. Niewątpliwie najbardziej wyróżniającą cechą narodu żydowskiego, od samego początku jego powstania w okresie niewoli egipskiej, była religia. W pierwszym okresie wyróżniała się ona od otaczającego świata politeistycznego monizmem. Następnie, po zwycięstwie chrześcijaństwa w świecie zachodnim, które wyłoniło się jako sekta z judaizmu, wyróżnikiem było odrzucenie Mesjasza. (Po konwersji na chrześcijaństwo — uznaniu Mesjasza — prześladowania wobec takiej osoby ustawały i nie podnoszono problemu ukrzyżowania). Tę niepowtarzalną cechą narodu żydowskiego, judaizm, uwzględniono także w okresie, w którym walczone po II wojnie światowej o utworzenie państwa żydowskiego. Jak pisze Ben Gurion w dzienniku pod datą 30 lipca 1945 roku: „Musimy natychmiast sprowadzić wszystkich z części 5 (około 855 tysięcy Żydów mieszkających w świecie islamskim), większość z części 4 (253 tysiące Żydów z Europy Zachodniej bez Wielkiej Brytanii); wszystkich, jakich zdołamy, z części 3 (około 3 miliony Żydów z Europy Wschodniej) i pionierów z części 2 (około 6 milionów Żydów z krajów anglojęzycznych i Ameryki Łacińskiej)”. B. Gurion, cytat za: T. Segev, *Siódmą milion. Izrael — piętno zagłady*, przeł. B. Gadomska, PWN, Warszawa 2012,

— odrzucenie Żydów przez chrześcijan doprowadziło „do podstawowego paradoksu całej historii narodu żydowskiego i całej historii chrześcijaństwa, bowiem bez narodu żydowskiego chrześcijaństwo nie byłoby możliwe i nie byłaby możliwa historia chrześcijaństwa”³².

Asymilacja

W roku 1789 wybuchła Wielka Rewolucja Francuska i rozpoczął się okres, który był — mówiąc językiem Bierdiajewa — antytezą. Według Dubnowa początek tego okresu, określanego przez niego mianem asymilacji, przypada na rok 1791. Głównymi hasłami głoszonymi w trakcie Wielkiej Rewolucji Francuskiej były: wolność, równość, braterstwo. Żydzi Zachodniej Europy, w szczególności elity żydowskie, zwrócili się w stronę głoszonego hasła rewolucji nim zdążyło ono przybrać realną formę w świecie chrześcijańskim. Gdy tylko zaczęły promienie wolności oświecać garstkę francuskich Żydów, jej ukośne promienie rozbłyśły nad Żydami niemieckimi, którzy w tym czasie przeżywali, pod wpływem Mojżesza Mendelssohna, czas żydowskiego oświecenia zwany *haskalą*³³. Na poglądy Mendelssohna duży wpływ wywarł John Locke, prezentujący pogląd, że religia jest indywidualną sprawą każdego obywatela, a państwo będące wynikiem zawartej umowy społecznej nie powinno ingerować w tę sferę swoich obywateli³⁴.

Okres wojen napoleońskich powołał do życia ideę nacjonalizmu, która charakteryzuje naród już nie tylko poprzez religię, ale także etniczność. Element ten został wyraźnie zaakcentowany w roku 1789 na posiedzeniu francuskiego Zgromadzenia Narodowego,

s. 112. Co mogło łączyć wszystkich tych Żydów z całego świata? Odpowiedź wydaje się oczywista — cechą, która budowała naród żydowski, była religia, w późniejszym okresie przeżycie Holokaustu, a nie jak podaje w cytowanym na początku przypisy fragmencie Sand, „dane terytorium, gdzie rozwinęła się wspólna dla wszystkich kultura codzienna, począwszy od wspólnego języka po zwyczaje”. Wspólne zamieszkiwanie na pewnym terytorium, wytworzenie się wspólnej kultury i powstanie wspólnego języka będzie miało znaczenie dopiero dla przyszłych pokoleń zamieszkujących państwo Izrael. Wyróżnianie narodu według cech, które ja chcę uważać za ważne dla niego, a nie tych, które uznaje sam naród, może prowadzić do zakwestionowania istnienia każdego narodu.

³² M. Bierdiajew, *Sens historii. Filozofia losu człowieka*, przeł. H. Paprocki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2002, s. 72.

³³ С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 77.

³⁴ Jacek Surzyn pisze o tym następująco: „Umowa społeczna Locke’a jako podstawa tworzenia państwa stała się ideą przewodnią rozumowania Mendelssohna, który podkreślając, że państwo jest wytworem umowy nie może kontrolować przekonań ani wiary obywateli — zatem nie ma prawa do jakiegokolwiek przymusu wyznaniowego — kwestię wiary i religii przenosi z wymiaru powszechnego, jako pewnej identyfikacji na poziomie społecznym, w wymiar indywidualnej podmiotowej decyzji, opartej na niewymuszonej woli konkretnej jednostki — indywidualnego człowieka”. J. Surzyn, *Antysemityzm, emancypacja, syjonizm. Narodziny ideologii syjonistycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 22.

gdy Stanisław de Clermont-Tonner przekonywał, że Żydom jako narodowi należy odmówić wszystkiego, zaś Żydom, jako ludziom, należy dać wszystko³⁵. Podobnie Dubnow przenosi cechę, która wyróżniała dotychczas Żydów z otaczającego ich świata chrześcijańskiego, z religii na etniczność. Członkiem danej społeczności narodowej nie można „się stać”, ale należy „się urodzić”. Toteż błędem jest nazywanie Żydów, którzy porzucili swoje wyznanie, Francuzami lub Niemcami. Przejście z jednego narodu do drugiego możliwe jest tylko w wyniku wielopokoleniowej asymilacji. Rozumienie takie ma źródło w twierdzeniu, że stosunek, jaki wytwarza się pomiędzy obywatelom a państwem, jest czysto formalny; natomiast pomiędzy członkami danego narodu psychiczno-życiowy³⁶.

Autor pracy *Письма о старомъ и новомъ еврействе...* zauważa pewne głębokie podobieństwa pomiędzy ewolucją idei religijnych i nacjonalistycznych pomimo niejednorodnych podstaw psychologicznych. Zasadniczą przyczyną, dla której zbudowano obie idee, było wyjaśnienie niepoznawalnego. Religia w swojej historii przeżywała różne okresy, które były związane ze wzrostem materialnym i duchowym. Dla ludzi najbardziej pierwotnych cały otaczający ich świat był jedną wielką tajemnicą — był niepoznawalny. W przebiegu historii ludzkości świat stawał się coraz bardziej poznawalny, docierając do pewnej granicy rozumienia. W ten sposób przez wieki ludzie tworzyli różne formy religijności. Podobnie w nacjonalizmie idea narodu przebyła długą drogę rozwoju. Rozpoczynając swój rozwój od narodu, na który wpływ wywierały takie czynniki jak rasa, gleba i klimat, do idei narodowej, która opierała się na politycznym zjednoczeniu, przybierającym model duchowy lub polityczno-historyczny³⁷. Nacjonalizm polityczny zamienił średniowieczną zasadę kościoła państwowego, *cuius regio, eius religio*, na zasadę narodowości państwowej, *cuius regio, eius natio*³⁸.

Proces asymilacji Żydów z otaczającym ich społeczeństwem związany był z przyznaniem im równouprawnienia³⁹. Emancypacja społeczności żydowskiej była procesem długotrwałym, obejmującym lata 1780–1879. Przebiegał on w dwóch różnych nurtach. Pierwszy, zwany liberalno-rewolucyjnym, przyznawał Żydom równouprawnienie w jednym akcie prawnym — równouprawnienie było natychmiastowe. Drugi nurt, zwany

³⁵ Zob. С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 43.

³⁶ Zob. tamże, s. 31–33.

³⁷ Zob. С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 57.

³⁸ Zob. tamże, s. 108–109.

³⁹ Zob. tamże, s. 43.

oświeceniowo-etatystycznym, zakładał nadanie społeczności żydowskiej praw przez stopniowe ustawodawstwo, a w okresie tym miała następować jej edukacja⁴⁰.

Dubnow ocenia owoce emancypacji negatywnie. Według niego Żydzi, którzy osiągnęli równouprawnienie, uzyskali je jako niewolnicze premie — ukuli hasło jakoby cywilizacja żądała wewnętrznych ofiar złożonych przez nich. Dla uzyskania równouprawnienia byli gotowi wyrzec się swoich tradycyjnych wartości religijnych. Prowadziło to do sytuacji, w której wyemancypowani Żydzi drżeli przed równouprawnieniem⁴¹.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Anglia oraz Francja — kraje, które jako pierwsze w okresie „tezy” doprowadziły do wypędzenia Żydów ze swoich terenów — jako pierwsze nadały im prawa, doprowadzając do ich równouprawnienia⁴².

Asymilacja była odpowiedzią na emancypację. W okresie „antytezy” wewnętrzny horyzont rozszerzył się, a życie stało się prostsze. Wszelkie dotychczasowe bariery, które powstały w historii diaspory społeczności żydowskiej, zostały unieważnione. Dotychczasowy, jednolity naród, dał się wciągnąć w otaczający go świat chrześcijaństwa. Wytworzyła się sytuacja, w której część Żydów rozpoczęła nieprzymuszone łączenie się z chrześcijanami, przekreślając jednocześnie okres tezy. Porzucali dotychczasowe zasady judaizmu, zamieniając je na kilka religijnych dogmatów i zasad.

Świadectwem asymilacji narodu żydowskiego z narodem niemieckim mogą być salony prowadzone przez Henriette Herz, Dorothea Schlegel i siostry Meyer⁴³. Jednak wyróżniającą się postacią była Rachel Varnhagen, która zapraszała do swego salonu elity należące do światłych postaci klasy średniej i artystów. Było to towarzystwo, które w ówczesnym świecie, podobnie jak Żydzi, nie zaliczało się do notablów⁴⁴. Inni, jak na przykład Friedrich Julius Stahl, w wyniku konwersji, stawali się chrześcijanami. Jak pisze o nim Jacek Surzyn: „w pewien sposób, próbując zaskarbić sobie życzliwość wybranej przez siebie chrześcijańskiej społeczności, musiał stać się bardziej papieski niż

⁴⁰ Zob. F. Battenberd, *Żydzi w Europie...*, s. 77.

⁴¹ Zob. tamże, s. 42.

⁴² Zob. H. Graetz, *Historia Żydów*, t. 9, *Od końca wieku osiemnastego do dni ostatnich* (cz. III, przeł. S. Szenhak), Wydawnictwo Antyk-Marcin Dybowski, Warszawa 2010, s. 566.

⁴³ Zob. H. Arendt, *Pierwsza asymilacja. W setną rocznicę śmierci Rachel Varnhagen*, przeł. M. Godyń, w: H. Arendt, *Pisma żydowskie*, przeł. M. Godyń i inni, Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, Warszawa 2012, s. 27–33.

⁴⁴ Zob. H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 98.

papież, co wpłynęło na bezkompromisowość i radykalność jego stosunku do swych dawnych 'braci'⁴⁵.

Według Dubnowa Żydzi, którzy podjęli hasła asymilacji, utracili wiarę w naród żydowski. Uważali, że powinni przejąć ogólnoludzkie idee bądź — jako mniejszość etniczna w każdym zamieszkiwanym kraju — wejść w skład innych narodowości, a swoje oryginalne cechy, które przez długi czas historii wyróżniały żydostwo od otaczającego świata, zachować jedynie jako pozostałości po swojej religii i przebytej historii. Siła izolacji wywołała potrzebę asymilacji. Według praw psychologii siły „antytezy” były wprost proporcjonalne do siły „tezy”⁴⁶.

Okres asymilacji był czasem, w którym

Żydzi podzielili się więc z Niemcami swoim 'wybraństwem' i mesjańskim posłannictwem, oczekując, że Niemcy w zamian przyjmą ich do swojej wspólnoty, do *narodu poetów i myślicieli*, jako równorzędnych partnerów. Tylko, że nie pytali Niemców, co oni o tym projekcie i o żydowskich nadziejach sądzą⁴⁷.

Wspólnota Żydów i chrześcijan nie trwała długo. Koniec porozumienia nastąpił w roku 1807, w którym przyznano Żydom równouprawnienie obywatelskie, nie nadając jednocześnie politycznego⁴⁸. Jedną z pierwszych oznak zmiany postawy społeczeństwa chrześcijańskiego wobec społeczności żydowskiej były wystąpienia z roku 1819 zwane „Hep — Hep”. W okresie trzech miesięcy wystąpienia antyżydowskie ogarnęły terytorium Niemiec, docierając również do Pragi, Grazu, Wiednia, Krakowa i Kopenhagi. Wśród wyemancypowanej społeczności żydowskiej wywołały one wstrząs, bowiem Żydzi uwierzyli, że czas ich dyskryminacji, w wyniku procesu emancypacji, a następnie asymilacji, raz na zawsze dobiegł końca⁴⁹.

Autonomia

W roku 1860 żydowski filolog Moritz Steinschneider w polemice z Ernestem Renanem jako jeden z pierwszych użył określenia

⁴⁵ J. Surzyn, *Antysemityzm, emancypacja, syjonizm...*, s. 40.

⁴⁶ Zob. С.М. Дубновъ, *Письма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 78–79.

⁴⁷ J. Doktor, *Posłowie*, w: A. Elon, *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743–1933*, przeł. K. Bratkowska, A. Geller, Wydawnictwo Nisza, Warszawa 2012, s. 444.

⁴⁸ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu...*, s. 99. Hanna Arendt pisze: „Paradoksem historii niemieckich Żydów jest fakt, że społeczna asymilacja, rozumiana jako pełne uznanie ze strony nie-żydowskiej części społeczeństwa, była im dana tak długo, jak długo ich emancypacja oddalała się...”. H. Arendt, *Drut kolczasty...*, s. 115.

⁴⁹ Zob. F. Battenberd, *Żydzi w Europie...*, s. 307–308.

antysemityzm. W znaczeniu politycznym określenie to zostało użyte po raz pierwszy w roku 1897 przez Wilhelma Marra⁵⁰. W ten sposób nienawiść do Żydów łączy dwa elementy — stary judaistyczny z nowym nacjonalistycznym. Antysemityzm, chociaż ma konotacje religijne, nie odwołuje się, jak w antyjudazmie, do zasad religijnych, ale korzystając z nowej idei nacjonalistycznej, łącząc ją z judaizmem, odwołuje się do plemienia. To właśnie w tym okresie ewolucji ludzkości, w plemieniu, narody, które charakteryzują się poprzez etniczność, poszukują własnych korzeni⁵¹.

Dubnow proponuje rozwiązanie powstałego konfliktu, oparte już nie na podłożu religijnym, a narodowościowym, poprzez „syntezę”, którą nazywa „autonomią”. Dostrzega on konieczność ochrony przez każdy naród swojego własnego charakteru, który urzeczywistnił się w procesie historycznym. Dlatego każdy naród powinien chronić swoje terytorium i polityczną niezależność. Jednakże taki naród jak Żydzi, który w procesie ewolucji zatracił własne terytorium, musi strzec swojej oryginalności i indywidualności, które wyrażają się poprzez język, kulturę, szkołę, religię oraz wspólnotowy samorząd i oddzielne instytucje⁵². Należy odrzucić zbudowaną we wcześniejszym okresie fikcję żydostwa jako grupy religijnej i wspólnoty opartej na judaizmie. „Synteza”, wykorzystując pozytywne elementy „tezy”, musi dopasować się do współczesności⁵³.

Jednocześnie Dubnow neguje konieczność odbudowania państwa żydowskiego. Każdy naród w historii trwania przechodzi okresy, które charakteryzują powstałą wspólnotę jako typ: rasowy; terytorialno-polityczny lub społeczno-autonomiczny i duchowy lub kulturowo-historyczny. Wyjątkowa historia narodu żydowskiego spowodowała, że połączyły się w nim dwa typy: typ terytorialno-polityczny z duchowym. Dlatego Żydzi, tworząc wspólnotę wyższego stopnia rozwoju, nie potrzebują dla trwania ziemskiego atrybutu narodu, jakim jest państwo⁵⁴.

Dialektykę rewolucji Bierdiajewa, jego „syntezę”, najlepiej prześledzić na przykładzie nazistowskich Niemiec. Zestawienie Prawa Kanonicznego (PK) z ustawodawstwem nazistowskim (UN)

⁵⁰ Zob. tamże, s. 354.

⁵¹ Jak zauważa H. Arendt: „Antysemityzm, świecka ideologia dziewiętnastego stulecia, która z nazwy, chociaż nie z argumentacji, była nieznaną do lat siedemdziesiątych, i religijna nienawiść do Żydów wzniecana przez wzajemną wrogość dwóch ścierających się wiar to oczywiście nie to samo. I nawet to, w jakim stopniu ideologia wykorzystywała argumentację oraz oddziaływanie emocjonalne religii, jest sprawą otwartą”. H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu...*, s. 18.

⁵² С.М. Дубновъ, *Листьма о старомъ и новомъ еврействе...*, s. 80–81.

⁵³ Tamże, s. 85.

⁵⁴ Tamże, s. 1, 9–10.

przedstawia w swojej pracy *Zagłada Żydów europejskich* Raul Hilberg — przywołajmy fragment:

PK — Zakaz małżeństw mieszanych i stosunków seksualnych między chrześcijanami i Żydami, synod w Elwirze, 306 r.

UN — Ustawa o ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci, 15 września 1935 r.

[...]

PK — Żydzi nie mają prawa pojawiać się na ulicach w czasie Wielkiego Tygodnia, III synod w Orleanie, 538 r.

UN — Rozporządzenie upoważniające władze lokalne do wydawania Żydom zakazu poruszania się w miejscach publicznych w określonych dniach (tj. podczas świąt nazistowskich), 3 grudnia 1938 r.

PK — Palenie Talmudu i innych ksiąg, XII synod w Toledo, 681 r.

UN — Palenie książek w Niemczech.

[...]

PK — Nałożenie na Żydów podatku na rzecz Kościoła w takiej samej wysokości, jak nałożony na chrześcijan, synod w Geronie, 1078 r.

UN — „Sozialausgleichsabgabe” zobowiązujący Żydów do uiszczenia specjalnego podatku dochodowego, rekompensującego datki na cele partyjne obowiązuje nazistów, 24 grudnia 1940 r.

[...]

PK — Oznaczenie ubiorów żydowskich, sobór laterański IV, 1215 r.

UN — Rozporządzenie z 1 września 1941 r.

PK — Zakaz budowy nowych synagog, synod w Oksfordzie 1222 r.

UN — Burzenie synagog na terenie całej Rzeszy, 10 listopada 1938 r.

[...]

PK — Przymus osiedlania się w gettach, synod we Wrocławiu, 1267 r.

UN — Rozkaz Heydricha, 21 września 1939 r.⁵⁵

Jednak naziści wykorzystywali nie tylko wcześniejsze prawodawstwo kościelne. Również we własnej polityce wobec Żydów (DN) sięgali do historycznego doświadczenia w zakresie postępowania wobec społeczności żydowskiej przez władze publiczne (WP):

WP — Majątek Żydów zabitych w mieście niemieckim uważany jest za mienie publiczne.

DN — Rozporządzenie do Ustawy o obywatelstwie Rzeszy, przewidujące, że po śmierci Żyda majątek jego podlega konfiskacie, 1 lipca 1943 r.

WP — Konfiskata żydowskich roszczeń dłużnych w stosunku do chrześcijan w Norymberdze pod koniec XIV w.

DN — Rozporządzenie do Ustawy o obywatelstwie Rzeszy, 25 listopada 1941 r.

[...]

WP — Zapłata za mur otaczający getto rzymskie pobierana od ofiar, 1555 r.

DN — Zapłata za mur otaczający getto warszawskie pobierana od ofiar, 1941 r.

WP — Oznaczenie dokumentów i dowodów tożsamości identyfikujące posiadacza jako Żyda.

DN — Dekret o dowodach osobistych, 23 lipca 1938 r.⁵⁶

⁵⁵ R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1, przeł. J. Giebułtowski, Polska Akademia Nauk. Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2014, s. 7–9.

⁵⁶ Tamże, s. 11–12.

Ustawodawstwo i działalność nazistowskich Niemiec, korzystając z wcześniejszego doświadczenia antyjudajizmu i wykorzystując pseudonaukę o rasach, zgodnie ze dialektyką Bierdiajewa, że w „syntezie” rewolucji „wolność znika i zaczyna się królestwo terroru”, poprzez konferencję, która odbyła się 20 stycznia 1942 roku we Wannsee, doprowadziło nienawiść człowieka do drugiego człowieka do ostateczności — do „ostatecznego rozwiązania” — Holokaustu⁵⁷. Zagłady nie dokonali zbrodniarze o wrodzonych cechach zabijania. „Ostatecznego rozwiązania” podjęło dokonać się społeczeństwo o najwyższych osiągnięciach cywilizacyjnych, do którego zaliczali się życzliwi sąsiedzi społeczności żydowskiej, opiekuńczy ojcowie i matki, którzy wzorowo wypełniali swoje role: urzędników, inżynierów, mechaników, kolejarzy, budowniczych, dozorców lub kontrolerów⁵⁸. Pomysł „ostatecznego rozwiązania” nie pojawił się nagle, ale był szczytem „cyklicznego trendu” nienawiści do Żydów. Cykliczność oznacza według Hilberga powtarzalność pewnych zachowań, które przybierają jednak coraz większą skalę zniszczeń. Dlatego, po przeżyciu traumy Holokaustu, garstka pozostałych Żydów europejskich mogła stwierdzić:

Nie ulega wątpliwości, że możemy powiedzieć, iż regulacje polityczne, które łatwo mogą wyrodzić się w prześladowania i wojny domowe, są gorsze od gwarantujących większą stabilność. Nie można twierdzić jednak, że ustrój, który faworyzuje np. przetrwanie grupy kosztem swobód jednostek, jest z zasady gorszy od faworyzującego te swobody kosztem przetrwania grupy — grupy składają się bowiem z jednostek, a wiele z nich samorzutnie przedkładałoby, rzecz jasna, pierwszy rodzaj ustroju nad drugi⁵⁹.

Podsumowanie

Wzajemne relacje społeczności żydowskiej z otaczającym ją społeczeństwem można przedstawić następująco: w okresie antyjudajizmu, gdy urzeczywistniała się niechęć religijna,

⁵⁷ Dla Żydów złowrogo powinien brzmieć już pierwszy człon określenia „ostateczne rozwiązanie”. Ostateczność zawiera w sobie trzy istotne elementy: po pierwsze, ogarnia ona każdego — jak pisze Hanna Arendt. Przy dowolności wyboru ofiar „[...] decydujące jest to, że obiektywnie są one niewinne, że są wybierane niezależnie od tego, co zrobiły lub czego nie zrobiły”. Po drugie, nie pozostawia ona po sobie już nic — problem ten pojawił się w trudności nazwania tego, co wydarzyło się w „w centrum cywilizowanego świata”. Po trzecie, raz rozpoczęta „ostateczność” pozostawia po sobie niebyt, nie do powstrzymania — urzeczywistniło się to w zdumiewającym fakcie, że mogło zabraknąć środków transportu do przewożenia żołnierzy na front, ale nie mogło zabraknąć ich do przewożenia Żydów do obozów zagłady. H. Arendt, *Korzenie...*, s. 30; Zob. też: M. Miniszewski, *Architektura zła. Wyjątkowość Holokaustu jako problem filozoficzny*, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2012, s. 30–33.

⁵⁸ Z. Bauman, *Słowo wstępne*, w: R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich...*, s. 1.

⁵⁹ M. Walzer, *O tolerancji*, przeł. T. Baszniak, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2013, s. 19.

chrześcijanie zakwestionowali możliwość współżycia z Żydami. Następnie rządzący, którzy odrzucili ontologiczną osnowę własnych rządów i państwa, odmówili Żydom (jako członkom wspólnoty narodowej) prawa do wspólnego zamieszkiwania. Na koniec naziści w ogóle unieważnili prawo Boskie i naturalne, ogłaszając Żydom: nie macie prawa żyć. Dialektyka rewolucji Nikołaja Bierdiajewa mówi: prześladowaliśmy was jako społeczność religijną; następnie, wykorzystując idee oświecenia i zdobycze Rewolucji Francuskiej, przyznaliśmy wam równe prawa z nami, a niektórych z was zaprosiliśmy do asymilacji. W ostatnim etapie rewolucji, który posługiwał się nie tylko nacjonalizmem, ale i pseudonauką — rasizmem — postanowiliśmy o „ostateczny rozwiązanie” — Holokauście. Wielka Rewolucja Francuska, która u swoich podstaw miała hasło: wolność, równość, braterstwo, nie urzeczywistniła wobec Żydów wspólnoty „Ja” — „nie-Ja” — „Ty” — „My”, lecz wyłącznie „Ja” — „nie-Ja”.

References

- Arendt, Hannah. *Korzenie totalitaryzmu*. Przeł. D. Grinberg. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, 2008.
- Arendt, Hannah. *Pisma żydowskie*. Przeł. M. Godyń i in. Warszawa: Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, 2012.
- Arendt, Hannah; Auden, Wystan, Hugh. *Drut kolczasty*. Przeł. P. Nowak. Warszawa: Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, 2011.
- Battenberg, Friedrich. *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*. Przeł. A. Soróbk. Warszawa: Zakład Narodowy im Ossolińskich, 2008.
- Bierdiajew, Nikołaj. *Filozofia nierówności. Listy do nieprzyjaciół. Rzecz o filozofii społecznej*. Przeł. J. Chmielewski. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2006.
- Bierdiajew, Nikołaj. *Niewola i wolność człowieka. Zarys filozofii personalnej*. Przeł. H. Paprocki. Kęty, Wydawnictwo Antyk, 2003.
- Bierdiajew, Nikołaj. *Sens historii. Filozofia losu człowieka*. Przeł. H. Paprocki. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2002.
- Böhme, Jacob. *Sześć punktów teozoficznych*. Przeł. Ś.F. Nowicki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015.
- Dubnov', Semen. *Pis'ma o starom' i novom' yevreystve (1897–1907)*. S.-Peterburg: Tipografiya T-va «Obschestvennaya pol'za», 1907 [Дубновъ, Семен. *Письма о старомъ и новомъеврействе (1897–1907)*. С.-Петербургъ: Типография Т-ва Общественная польза, 1907].
- Elon, Amos. *Bez wzajemności. Żydzi — Niemcy 1743–1933*. Przeł. K. Bratkowska; A. Geller. Warszawa: Wydawnictwo Nisza, 2012.
- Graetz, Heinrich. *Historja Żydów, t. 9. Od końca wieku osiemnastego do dni ostatnich*. Przeł. S. Szenhak. Warszawa: Wydawnictwo Antyk-Marcin Dybowski, 2010.

- Hilberg, Raul. *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1. Przeł. J. Giebułtowski. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2014.
- Miniszewski, Mirosław. *Architektura zła. Wyjątkowość Holocaustu jako problem filozoficzny*. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2012.
- Sand, Shlomo. *Kiedy i jak wynaleziono naród żydowski*. Przeł. H. Zbonikowska-Bernatowicz. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2014.
- Spinoza B. *Traktaty*. Przeł. I. Helpern-Myślicki. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2003.
- Surzyn, Jacek. *Antysemityzm, emancypacja, syjonizm. Narodziny ideologii syjonistycznej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014.
- Walzer, Michael. *O tolerancji*. Przeł. T. Baszniak. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2013.